

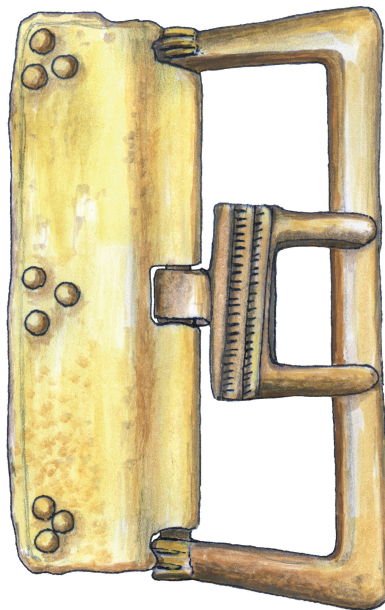
PAŃSTWOWE MUZEUM ARCHEOLOGICZNE
w Warszawie

WIADOMOŚCI ARCHEOLOGICZNE

BULLETIN ARCHÉOLOGIQUE POLONAIS

TOM (VOL.) LXIX
2018

WARSZAWA 2018 VARSOVIE

**WIADOMOŚCI
ARCHEOLOGICZNE**

TOM LXIX

Zespół Redakcyjny / Editorial staff:

dr Jacek Andrzejowski (sekretarz redakcji / managing editor), dr Wojciech Brzeziński (redaktor naczelny / editor in chief),
mgr Grażyna Orlńska, mgr Radosław Prochowicz, mgr Andrzej Jacek Tomaszewski, mgr Katarzyna Watemborska-Rakowska

Rada Naukowa / Scientific Advisory Board:

Przewodniczący / Chairman – prof. dr hab. **Wojciech Nowakowski** (Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego)
prof. dr **Audronė Bluijienė** (Klaipėdos universitetas), prof. dr hab. **Claus von Carnap-Bornheim** (Stiftung
Schleswig-Holsteinische Landesmuseen, Zentrum für Baltische und Skandinavische Archäologie, Schleswig),
prof. dr hab. **Zbigniew Kobyliński** (Instytut Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego),
prof. dr hab. **Jerzy Maik** (Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk),
prof. dr hab. **Dieter Quast** (Forschungsinstitut für Archäologie, Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Mainz),
prof. dr hab. **Paweł Valde-Nowak** (Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego)

Recenzenci tomu / Peer-reviewed by:

dr hab. **Adam Cieśliński**, prof. dr hab. **Sławomir Kadrow**, dr hab. **Henryk Machajewski**,
prof. dr hab. **Wojciech Nowakowski**, dr hab. **Judyta Rodzińska-Nowak**, dr **Wojciech Wróblewski**

Tłumaczenia / Translations:

Kinga Brzezińska, Piotr Godlewski
Jacek Andrzejowski

Korekta / Proof-reading

Autorzy
Katarzyna Watemborska-Rakowska

Skład i łamanie / Layout:

JRJ

Rycina na okładce: sprzączka do pasa z Kartal. Rys.: Anna Potoczny i Lidia Kobylińska

Cover picture: belt buckle from Kartal. Drawing: Anna Potoczny and Lidia Kobylińska

© Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie, 2018

© Autorzy, 2018

Państwowe Muzeum Archeologiczne jest instytucją
finansowaną ze środków
Samorządu Województwa Mazowieckiego

20^{lat} Mazowsze

Pełen spis zawartości „Wiadomości Archeologicznych”: <http://www.wiadomosci-archeologiczne.pl/spisy-tresci/>

List of contents of “Wiadomości Archeologiczne”: <http://www.wiadomosci-archeologiczne.pl/spisy-tresci/>

Adres redakcji / Editorial office:

Państwowe Muzeum Archeologiczne, ul. Długa 52 (Arsenał), 00-241 Warszawa
tel.: +48 (22) 5044 841, +48 (22) 5044 813; fax: +48 (22) 831 51 95;
e-mail: j.andrzejowski@wiadomosci-archeologiczne.pl

<http://www.wiadomosci-archeologiczne.pl>

WIADOMOŚCI ARCHEOLOGICZNE

Tom (Vol.) LXIX

SPIS TREŚCI

Contents

ROZPRAWY

- Magdalena Wo i ń s k a, Ślady produkcji żelaza na obszarze osadnictwa kultury wielbarskiej 3
Traces of Iron Production in the Area of the Wielbark Culture Settlement

MISCELLANEA

- Igor Bru ą k o, Alexandr D z i g o v s k i j, Renata Ma d y d a - L e g u t k o, Central European Belt Fittings
from Sarmatian burial at Kartal on the Lower Danube 25
Elementy pasa pochodzenia środkowoeuropejskiego w sarmackim grobie z Kartal nad dolnym Dunajem
- Sławomir Wa d y ł, Ciekawe grzebień wczesnośredniowieczne z Pasymia w pow. szczycieńskim 51
Unusual Early Medieval Combs from Pasym, Szczytno County
- Beata M i a z g a, Małgorzata G r u p a, Dawid G r u p a, Wyniki nieniszczących badań mikroskopowych
i spektralnych galonów grobowych z Torunia i Gdańska 67
The Results of Non-destructive Microscopic and Spectral Examinations of Grave Galloons from Toruń and Gdańsk

MATERIAŁY

- Barbara Sa ł a c i ń s k a, Sławomir Sa ł a c i ń s k i, Izabela Ch o j n o w s k a, Wyniki badań ratowniczych
osady kultury pucharów lejkowatych w Kownacicy, pow. garwoliński 79
The Results of the Rescue Excavation at the Settlement of the Funnel Beaker Culture in Kownacica, Garwolin County
- Andrzej Sz e ł a, Zgliczyn Pobodzy. Niepozorna nekropola z północnego Mazowsza 121
Zgliczyn Pobodzy. An Unassuming Cemetery from Northern Mazovia
- Hanna Ol c z a k, Dariusz K r a s n o d ę b s k i, Tomasz S a m o j l i k, Bogumiła J ę d r z e j e w s k a, Osada kultury
ceramiki kreskowanej z produkcją żelaza na Polanie Berezowo w Puszczy Białowieskiej 149
An Iron Producing Settlement of the Stroked Pottery Culture at the Berezowo Clearing in the Białowieża Forest

ODKRYCIA

- Barbara Sa ł a c i ń s k a, Sławomir Sa ł a c i ń s k i, Topór kamienny z Warszawy-Ursynowa 177
Stone Axe from Warszawa-Ursynów
- Wojciech B o r k o w s k i, Osada kultury trzcinieckiej ze stanowiska 52 w Obierwi na terenie Puszczy Kurpiowskiej 180
A Settlement of the Trzciniec Culture at site 52 at Obierwia in the Area of the Kurpiowska Forest
- Agata K a r w e c k a, Prowincjonalnorzymska emaliowana zapinka tarczowata z miejscowości Wierzonka,
pow. poznański 187
Provincial Roman Enamelled Disc Brooch from Wierzonka, Poznań County

Katarzyna Czarnecka, Krzysztof Gorczyca, Katarzyna Schellner, Spatha z Konina-Kurowa The Spatha from Konin-Kurów	190
Elżbieta Kowalczyk-Heyman, Gród Osielsk – rozwiązanie ostatniej zagadki części dziewięcinnej tzw. falsyfikatu mogileńskiego The Gord of Osielsk – Solving the Last Riddle of the So-called Mogilno Falsification	197
Bartosz Kontny, Gliniana pisanka-grzechotka z wyspy na Jeziorze Golenicko-Dobropolskim Clay Resurrection-Egg-Shaped Rattle (<i>pisanka</i>) from the Island on the Lake Golenicko-Dobropolskie	204
Andrzej Kokowski, Von Malchin bis Gródek nad Bugiem Od Malchina do Gródka nad Bugiem	208
Marzenna Zieleniewska-Kasprzycka, Piotr Wroniecki, Nieinwazyjne badania krajobrazu archeologicznego wokół miasta Ryczywół w powiecie kozienickim Non-invasive Study of Archaeological Landscape Around the Town of Ryczywół, Kozienice County	211
WYKAZ SKRÓTÓW / ABBREVIATIONS	219

SŁAWOMIR WADYL

CIEKAWE GRZEBIENIE Wczesnośredniowieczne z Pasymia w pow. szczytyńskim

UNUSUAL EARLY MEDIEVAL COMBS FROM PASYM, SZCZYTNO COUNTY

Abstract: *The subject of the article are interesting combs discovered in the stronghold in Pasym, NE Poland. For the older phases of the early Middle Ages, combs are unique finds, especially in the area of the West Balts. Results of the analysis show that combs from Pasym should be dated at the end of the 7th – the beginning of the 9th century AD. Numerous traces of bone and antler processing have been found in the stronghold in Pasym, however, no semi-products or waste left by comb manufacture were found, therefore, the existence of a local comb making workshop should be excluded. Combs of the types found in Pasym come from the Frisian areas, but there is no reason to treat these specimens as Frisian imports. The combs from Pasym bear the greatest resemblance to the artefacts from some of the early Slavic sites from the Polish Lowlands (Żukowice, Kałdus, Miszewko Strzałkowskie, Wyszogród) and Janów Pomorski as well as to a single find from Tumiany.*

Key words: *combs, West Balt Circle, Olsztyn Group, early Middle Ages, Pasym*

Słowa kluczowe: *grzebień, zachodniobałtyjski krąg kulturowy, grupa olsztyńska, wczesne średniowiecze, Pasym*

Wprowadzenie

W starszych fazach wczesnego średniowiecza, zarówno na obszarach zamieszkiwanych przez społeczności reprezentujące model kultury wczesnosłowiańskiej, jak i zachodniobałtyjskiej, grzebień należą do znalezisk dość wyjątkowych. Zabytki z tego okresu stosunkowo często odznaczają się indywidualnym charakterem, przez co nie dają się łatwo klasyfikować. Sytuacja taka dotyczy również zabytków z grodziska w Pasymiu w pow. szczytyńskim. Zazwyczaj przedmioty z poroża i kości, wśród nich grzebień, głównie ze względu na delikatny charakter surowca, zachowują się w postaci niewielkich fragmentów: okładzin, płytek zębanych, a nawet pojedynczych zębów. W wypadku omawianych grzebień ten stan jest zgoła od-

mienny – trzy z nich zachowane są w stanie kompletnym bądź niemal kompletnym¹.

Grodzisko znajduje się 1,5 km na północny-zachód od Pasymia. Jest położone na zachodnim brzegu półwyspu zwanego Ostrów, usytuowanego pomiędzy odnogami jeziora Kalwa, na niewielkim cyplu osiagającym wysokość 156 m n.p.m. i wcinającym się w wody zachodniej zatoki jeziora (Ryc. 1).

Grodzisko to od dawna jest przedmiotem zainteresowania archeologów. Było badane w XIX wieku (H. Boenigk 1880, s. 108–110; G. Bujack 1881, s. 108–110; 1888),

¹ Analiza zabytków przeprowadzona została według ustaleń typologicznych i klasyfikacyjnych E. Cnotliwego (1973), z odniesieniami do propozycji innych badaczy, a także z uzupełnieniami autora.

Ryc. 1. Pa s y m, pow. szczycieński. Lokalizacja stanowiska. Rys.: S. Wadył
Fig. 1. Pa s y m, Szczytno County. Location of the site. Drawing: S. Wadył

a później, w latach 1961–1964, przeprowadzono tam szerokopłaszczyznowe prace wykopaliskowe (R. Odoj 1968). Badania wznowiono w roku 2016 i kontynuowano w następnym (S. Wadył 2016; 2017). Ich głównym celem jest weryfikacja przynależności kulturowej i chronologii grodziska. Na obecnym etapie badań można przyjąć, że główna faza użytkowania przypadła na schyłek VII – początek IX stulecia. W trakcie badań pozyskano liczne materiały zabytkowe, wśród których wyróżniają się trzy publikowane w tym miejscu grzebienie, natomiast fragmenty dwóch kolejnych pochodzą z badań z lat 60. XX wieku.

Opis zabytków

Z grodziska w Pasymiu pochodzi pięć grzebieni wykonanych z poroża jeleniowatych, jedna płytka zębata i pojedynczy ząb. Dwa grzebienie zachowane są w stanie kompletnym, jeden prawie kompletnym (brak przykrawędnej części okładzin i skrajnych płytek zębatych), dwa kolejne w niewielkich fragmentach. Wszystkie należą do grupy IB, tj. grzebieni jednostronnych, trójwarstwowych. Różnią się sposobem uformowania okładzin – jeden zaszerogowano do typu III (Ryc. 2:b, 3:b), drugi do typu VII, odm. 2, war. e (Ryc. 2:a, 3:a), kolejny do typu VII, odm. 2, war. c (Ryc. 2:c, 3:c); dwa pozostałe ze względu na fragmentaryczny stan zachowania można zaliczyć tylko ogólnie do typu VII (Ryc. 2:d,e).

Grzebień typu III² ma drobne ubytki w płycie zębatej (Ryc. 2:b, 3:b). Okładziny boczne są pięcioboczne, z prostymi bokami i trójkątnym grzbietem, z lekko zakłęśnionymi ramionami i prostą podstawą. Okładziny z płytkami zębatymi złączono ośmioma żelaznymi nitami. Obie powierzchnie są starannie ornamentowane. Poczwórna linia ryta dzieli płaszczyznę okładzin na pięć stref – po dwie mniejsze przy krawędziach oraz jedną większą w środkowej partii grzebienia. Również wzdłuż krawędzi bocznych naniesiono ten sam wątek. Część centralna ma rodzaj obramowania w postaci poczwórnej linii usytuowanej wzdłuż krawędzi. W przestrzeń między pasmem górnym a dolnym wkomponowano w układzie horyzontalnym rząd współśrodkowych kółek (tzw. oczka) w liczbie 11. Nad i pod piątym oczkiem (licząc od lewej) umieszczono dodatkowe współśrodkowe kółka tworzące rodzaj krzyża. Boczne strefy zajmuje zdobienie w postaci ukośnej kratki. Dodatkowo ornament w formie pionowych żłobków umieszczono na skrajnych płytkach zębatych. Podkreślenia wymaga wyjątkowo staranne wykonanie grzebienia – powierzchnie zostały dokładnie wygładzo-

² Ar 23, ćw. B, warstwa 4. Długość 170 mm, długość okładzin 164 mm, szer. w części środkowej 43,5 mm, szer. na końcach 36 mm, szer. okładzin w części środkowej 19 mm, szer. okładzin na końcach 13 mm, grub. grzebienia w części środkowej 11 mm, grub. grzebienia na końcach 8,9 mm, grub. płytek zębatych 2,2 mm, długość płytek zębatych 26 (trzy płytki), 24 (trzy płytki) i 17 mm (jedna płytka).

ne, strefy ornamentacyjne są rozmieszczone idealnie symetrycznie, obie płytki boczne są identyczne.

Grzebień typu VII, odm. 2, war. e³ nie ma żadnych ubytków (Ryc. 2:a, 3:a). Ma on wąskie, łagodnie łukowate okładziny z łukowatym wcięciem podstawy i prostymi bokami. Okładziny boczne z płytkami zębatymi złożono pięcioma żelaznymi nitami. Obie powierzchnie są starannie ornamentowane. Płaszczyznę płytek bocznych podzielono na trzy strefy za pomocą potrójnej rytej linii – dwie węższe przy krawędziach i jedną szerszą większą – w centralnej części. Boczne strefy ozdobiono ukośną kratką, od strony krawędzi bocznych zamkniętą podwójną linią. Centralna strefa ma dekorację utworzoną przez krótkie podwójne ukośne linie tworzące motyw „zębów”. Podobnie jak w wypadku opisanego wcześniej grzebienia należy podkreślić jego wyjątkowo staranne wykonanie – powierzchnie są dokładnie wygładzone, strefy ornamentacyjne rozmieszczone idealnie symetrycznie, obie płytki boczne są identyczne, a sam ornament ryty głęboko.

Grzebień typu VII, odm. 2, war. c⁴ odkryto w wypełnisku obiektu 7. W egzemplarzu brak skrajnych płytek zębatych oraz przykrawędnych części okładzin (Ryc. 2:c, 3:c). Grzebień ma stosunkowo szerokie, lekko łukowate okładziny i prostą podstawę. Okładziny boczne połączone z płytkami zębatymi za pomocą sześciu żelaznych nitów. Ornament pokrywa całą płaszczyznę okładzin, dzieląc je na trzy strefy za pomocą rytých wielokrotnych linii wertykalnych (osiem bądź 10 linii). Centralna część ma rodzaj pięciokątnego obramowania utworzonego pojedynczą linią. W przestrzeń między liniami wkomponowano w układzie horyzontalnym rząd współśrodkowych kółek – sześć na jednej okładzinie i pięć na drugiej. Poniżej i powyżej „ramki” naniesiono ukośne, gęste nacięcia, które obecne są również na grzbiecie grzebienia⁵. W bocznych strefach umieszczono podwójne ukośne linie tworzące literę X. Same krawędzie nie zachowały się. Grzebień jest dość mocno zużyty o czym świadczy zwłaszcza wytarcie ornamentów z płaszczyzn okładzin oraz częściowe, nierównomierne zużycie zębów, które – jak się wydaje – po uszkodzeniach były ponownie zastrzane i wygładzane.

³ Ar 23, ćw. B, obiekt 5. Dług. 147 mm, dług. okładzin 139 mm, szer. w części środkowej 33 mm, szer. na końcach 30 mm, szer. okładzin w części środkowej 13,6 mm, szer. okładzin na końcach 11,9 mm, grub. grzebienia w części środkowej 12,7 mm, grub. grzebienia na końcach 11 mm, grub. płytek zębatych 3 mm, dług. płytek zębatych 22 (dwie płytki), 29 (trzy płytki), 19 (jedna płytka) i 24 mm (jedna płytka).

⁴ Ar 32, ćw. D. Dług. zach. 126 mm, szer. w części środkowej 32 mm, szer. na końcach 27 mm, szer. okładzin w części środkowej 17 mm, szer. okładzin na końcach 14 mm, grub. grzebienia w części środkowej 12,8 mm, grub. grzebienia na końcach 11 mm, grub. płytek zębatych 3,1 mm, dług. płytek zębatych 27 mm (trzy płytki; jedna płytka zachowana fragmentarycznie, dwóch brak).

⁵ W przykrawędnych strefach grzebienia przecinają się tworząc motyw kratki.

Dwa grzebienie zaliczono ogólnie do typu VII⁶. Z pierwszego⁷ (Ryc. 2:d) zachowała się jedna okładzina boczna, ornamentowana kombinacją wertykalnych nacięć, na które nachodzą częściowo wątki w postaci kratownicy. Drugi grzebień⁸ (Ryc. 2:e) ma okładziny boczne zdobione przy krawędzi trzema liniami w układzie wertykalnym, pozostała część jest ornamentowana ukośnymi nacięciami tworzącymi jodełkę⁹.

Płytką zębatą pochodzi z wypełniska fosy¹⁰ (Ryc. 2:f), z kolei pojedynczy ząb grzebienia został znaleziony w stropowej warstwie obiektu 9¹¹. Ze względu na stan zachowania przynależności typologicznej tych elementów nie można określić.

Chronologia i proveniencja

Grzebień grupy Ib, typu III (Ryc. 2:b, 3:b) Grzebienie tego rodzaju umykały dotychczas uwadze badaczy, zapewne z powodu niewielkiej liczby znalezisk. W pracy poświęconej grzebieniom starożytnym i średniowiecznym z ziem polskich ten typ grzebienia – jako typ 7 grupy IB – wydzieliła Aldona Chmielewska (1971, s. 23–24, ryc. 2); jedyny znany wówczas okaz – z Żukowic, pow. głogowski – na podstawie ceramiki datowany był na koniec V i VI wiek (A. Chmielewska 1971, s. 65–66). W opracowaniu wczesnośredniowiecznego rzemiosła rogowiańskiego z Pomorza podobne grzebienie wyróżnił Eugeniusz Cnotliwy (1973), grupując je w ramach typu III. Nie omówił ich jednak szerzej¹². Poświęcił im natomiast nieco więcej miejsca przy okazji opracowania zabytków z poroża i kości z Janowa Pomorskiego, pow. elbląski (E. Cnotliwy 2013, s. 55–63).

Grzebienie, których okładziny mają zarys pięcioboku z długą prostą podstawą, krótkimi bokami i załamanym daszkowatym grzbietem należą do najbardziej intrygujących. Forma przedmiotu z pięciobocznymi okładzinami ma metrykę sięgającą IV–V wieku n.e. Grzebienie tego rodzaju są linią poboczną grzebienia z trójkątnymi okładzinami, o czym świadczy bardzo zbliżona ornamentyka obu form. Sigrid Thomas w monografii grzebienia

⁶ Podczas badań R. Odoja z lat 1960. wykopy nie były numerowane. Lokalizację znalezisk ustalono na podstawie siatki arowej.

⁷ Ar 43, ćw. A, warstwa II. Dług. zach. 35 mm, szer. 34 mm, grub. płytki zębatej 2,8 mm.

⁸ Dług. zach. 42 mm, szer. 35 mm, grub. 13 mm, grub. płytki zębatej 3,2 mm.

⁹ Motyw jodełki odnotowano np. na grzebieniu typu VII, odm. 6 z Janowa Pomorskiego, pow. elbląski (E. Cnotliwy 2013, s. 74, ryc. 39:1) czy też na okazie z Grodni, pow. sierpecki (W. Szymański 1969, s. 325, ryc. 5:b; 1970, s. 423, ryc. 14:m). Sam motyw wywodzi się z tradycji późnorzymskich.

¹⁰ Ar 27, ćw. C, warstwa 51.

¹¹ Ar 42, ćw. D.

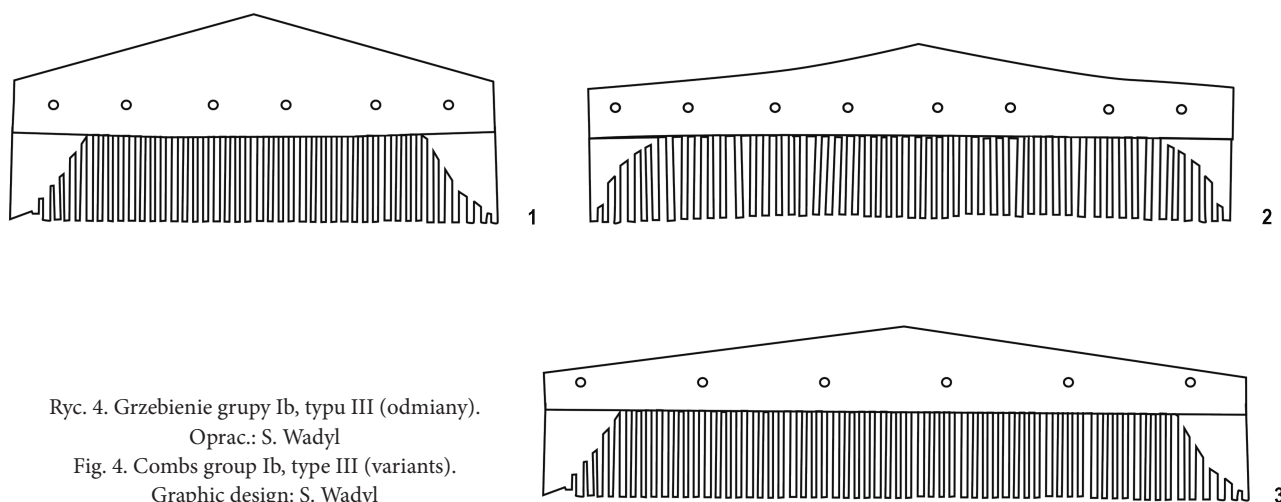
¹² Z obszaru Pomorza grzebienie tego typu nie były znane.

z okresu wpływów rzymskich i okresu wędrówek ludów egemplarze z trójkątnymi i pięciobocznymi okładzinami zaliczyła do tego samego typu. Wyróżniła wśród nich trzy warianty, w drugim grupując interesujące nas okazy z pięciobocznymi okładzinami (S. Thomas 1960, s. 94–

–104, mapa 6). Można wśród nich wyróżnić zbliżone do grzebieni trójkątnych okazy z wysokim uchwytem, jak i niższe, wydłużone egemplarze, w których można się doszukiwać pierwowzorów dla wczesnośredniowiecznych grzebieni z pięciobocznymi okładzinami (zob. np.:

Ryc. 3. Grzebienie i ich fragmenty odkryte w Pasymiu. Fot.: J. Szmit, A. Kamrowski
Fig. 3. Combs and comb fragments found in Pasym. Photo: J. Szmit, A. Kamrowski

Ryc. 4. Grzebienie grupy Ib, typu III (odmiany).

Oprac.: S. Wadył

Fig. 4. Combs group Ib, type III (variants).

Graphic design: S. Wadył

Gy. Török 1936, tabl. XIV:44, XLVI:404; T. Zeman 2001, ryc. 5:21–25, 6:2; M. Bíró 2002, s. 53, ryc. 99). Z czasem zmieniały się rozmiary grzebieni – młodsze, VI–VII-wieczne, stają się niższe i wyraźnie dłuższe. Zmieniał się również program ornamentacyjny, mimo iż dominującymi pozostały popularne dotychczas wątki zdobnicze w postaci żłobków i oczek (A. Roes 1963, s. 17; E. Cnotliwy 1998, s. 368; 2013, s. 56).

Wśród grzebieni typu III można wyróżnić przynajmniej trzy odmiany (Ryc. 4). Pierwsza to grzebienie wywodzące się z tradycji okresu wpływów rzymskich, występujące (choć niezbyt popularne) w okresie wędrówek ludów w strefie naddunajskiej i w Nadrenii (T. Zeman 2001, ryc. 5:21.25; M. Nagy 2005, tabl. 36:7.1, 91:1a, W. Sage 1984, tabl. 99:1, 112:16). Z materiałów grupy olsztyńskiej, z Pojezierza Mazurskiego znany jest tylko jeden egzemplarz odkryty na nekropoli w Dłużcu, pow. mrągowski (dawn. *Langendorf, Kr. Sensburg*). Grzebień miał ornament w postaci współśrodkowych kółek biegnących wzdłuż podstawy i ramion okładzin. W zespole grobowym grzebiennowi towarzyszyła fibula z poprzeczką na końcu nóżki (*Schlusskreuzfibel*) (Jakobson, *Spuścizna*). Zapinki te są charakterystyczne głównie dla fazy E1 okresu wędrówek ludów, chociaż pojedynczo spotykane już u schyłku fazy D (B. Kontny, P. Szymański 2015, s. 336–337). Grzebienie tej odmiany odznaczają się dość niewielką długością i nieskomplikowaną ornamentyką, zazwyczaj ograniczoną do pasm żłobków prowadzonych wzdłuż podstawy i grzbietu, będących swoistym obramowaniem.

Druga odmiana to okazy wydłużone, cechujące się specyficznym zakłęśnięciem ramion grzbietu oraz dość dużą szerokością okładzin przy końcach. Reprezentowane są na

kilku stanowiskach z Fryzji (A. Roes 1963, tabl. XVIII:6; M. Miedema 1983, ryc. 171:6), a także w Żukowicach, pow. głogowski (Ryc. 5:a; M. Parczewski 1989, tabl. XV:10), Miszewku Strzałkowskim i Wyszogrodzie, oba pow. płocki (Ryc. 5:c,d; M. Dulnicz, W. A. Moszczyński 1998, ryc. 92:1.2), oraz w Kałdusie, pow. chełmiński (Ryc. 5:b; M. Weinkauff 2013, ryc. 2:1). Do tej właśnie odmiany zaliczymy też egzemplarz z Pasymia (Ryc. 6). Odmiana trzecia, najliczniejsza, to okazy znacznej długości, z regularnym, równym zwężeniem grzbietów i dość wąskimi okładzinami na końcach. Znane są z Fryzji¹³ (m.in. W. D. Tempel 1979, ryc. 2:2) oraz z południowej części Wysp Brytyjskich¹⁴. W strefie bałtyckiej znaleziono je m.in. w Janowie Pomorskim, pow. elbląski¹⁵, Haithabu, Kr. Schleswig-Flensburg

¹³ We Fryzji liczne są grzebienie o pięciobocznych okładzinach z dolną krawędzią wciętą, a nie prostą (M. Rijkeliijkhuizen 2011, s. 200, ryc. 5; A. Roes 1963, tabl. XIX:2), a także z wystającymi ponad grzbiet płytkami skrajnymi (A. Roes 1963, tabl. XXII:2) bądź wszystkimi płytkami zębatymi (A. Roes 1963, tabl. XXV:6, XXVI:1; M. Miedema 1983, ryc. 174).

¹⁴ Z wysp brytyjskich znamy co najmniej sześć grzebieni omawianego typu (dwa z Yorku, po jednym z Canterbury, Beverley, Londynu i Gower). Steve Ashby (S. Ashby 2010, s. 4; 2011) sklasyfikował grzebienie tego rodzaju w ramach typu 2c. Ich chronologia zamyka się w VIII–IX wieku (S. Ashby 2011; I. D. Riddler 1991). Arthur MacGregor (1980, s. 226, ryc. 76:a) tego rodzaju grzebienie z Wielkiej Brytanii (typ H) datował na lata 800–950 i uznawał za skandynawskie, nie uzasadniając jednak swojej opinii.

¹⁵ Największy zbiór grzebieni tego typu (osiem egzemplarzy) pochodzi z Janowa Pomorskiego. Ich długość mieści się w przedziale 17–18,5 cm. Odznaczały się starannym zdobnictwem. Podstawowym motywem zdobniczym były pasma wielokrotnych rytych żłobków rozmieszczonych wzdłuż podstawy i grzbietu. Płaszczyznę okładzin dzielono wzdłużnie pasmem żłobków. Obie strefy wypełniano ciągami oczek

Ryc. 5. Analogie do grzebienia grupy Ib, typu III, odmiany 2: a – Żukowice, pow. głogowski, b – Kałdus, pow. chełmiński, c – Miszewko Strzałkowskie, pow. płocki, d – Wyszogród, pow. płocki.

Wg: M. Parczewski 1989 (a), M. Weinkauff 2013 (b), M. Dulnicz, W. A. Moszczyński 1998 (c, d)

Fig. 5. Parallels for a comb group Ib, type III, var. 2: a – Żukowice, Głogów County, b – Kałdus, Chełmino County, c – Miszewko Strzałkowskie, Płock County, d – Wyszogród, Płock County.

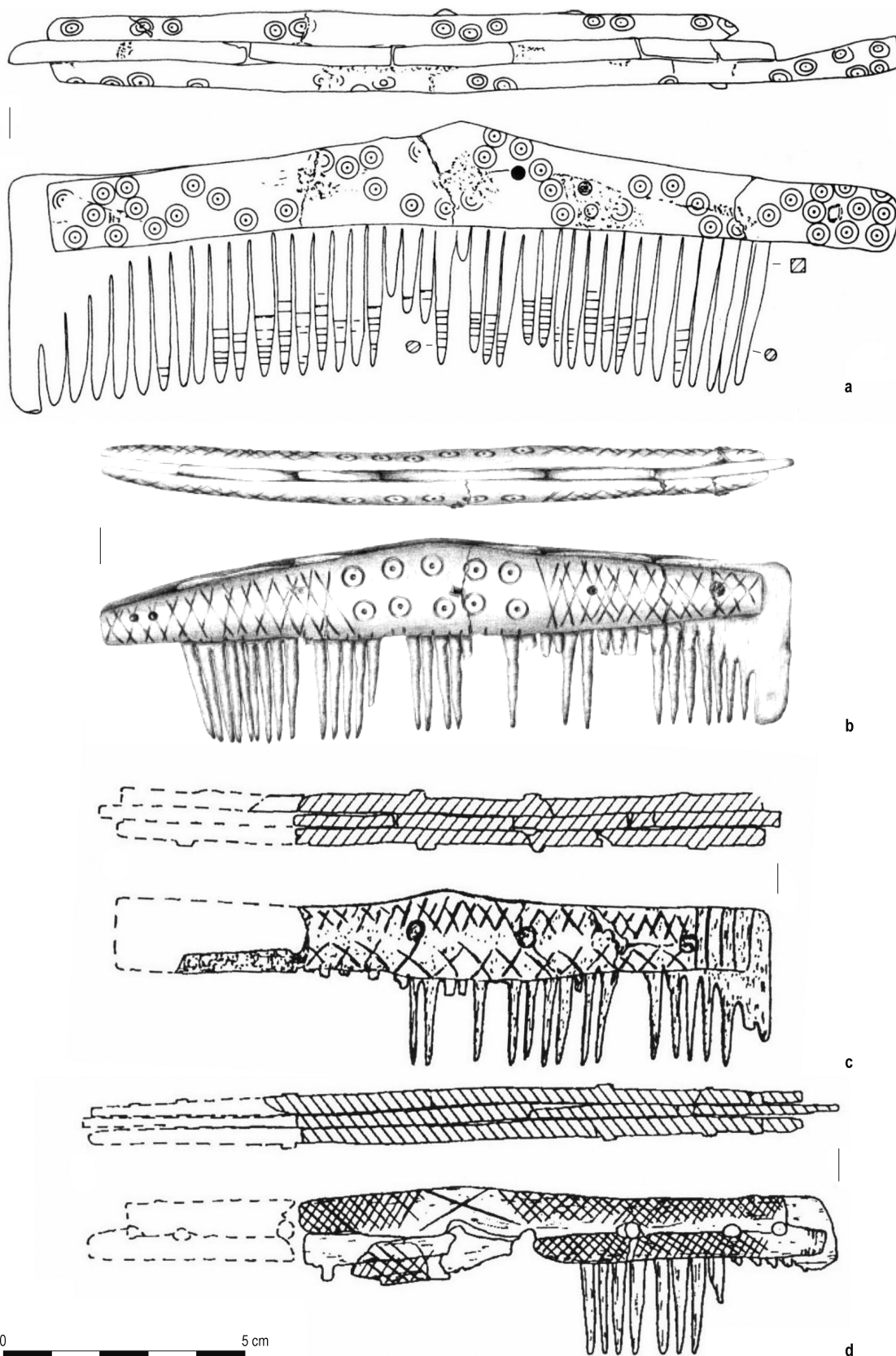
After: M. Parczewski 1989 (a), M. Weinkauff 2013 (b), M. Dulnicz, W. A. Moszczyński 1998 (c, d)

(H. Jankuhn 1943, s. 157, ryc. 75:f; W. D. Tempel 1969, tabl. 26:150, 26:150), Gross Strömkendorf, Lkr. Nordwest-

(E. Cnotliwy 2013, s. 55–58, ryc. 19:2, 29:1) bądź tzw. ząbków (E. Cnotliwy 2013, ryc. 25:a, 32:2).

mecklenburg¹⁶. Warto odnotować, na co zwrócił uwagę

¹⁶ Z ośrodka tego pochodzą trzy okazy (E. Cnotliwy 2013, s. 61), różniące się od grzebieni z Janowa Pomorskiego i Haithabu brakiem wielokrotnych pasm żłobków.

E. Cnotliwy (2013, s. 61), że nie ma ich w Birce, Wolinie, Ralswieku i Starej Ładodze (Ryc. 6).

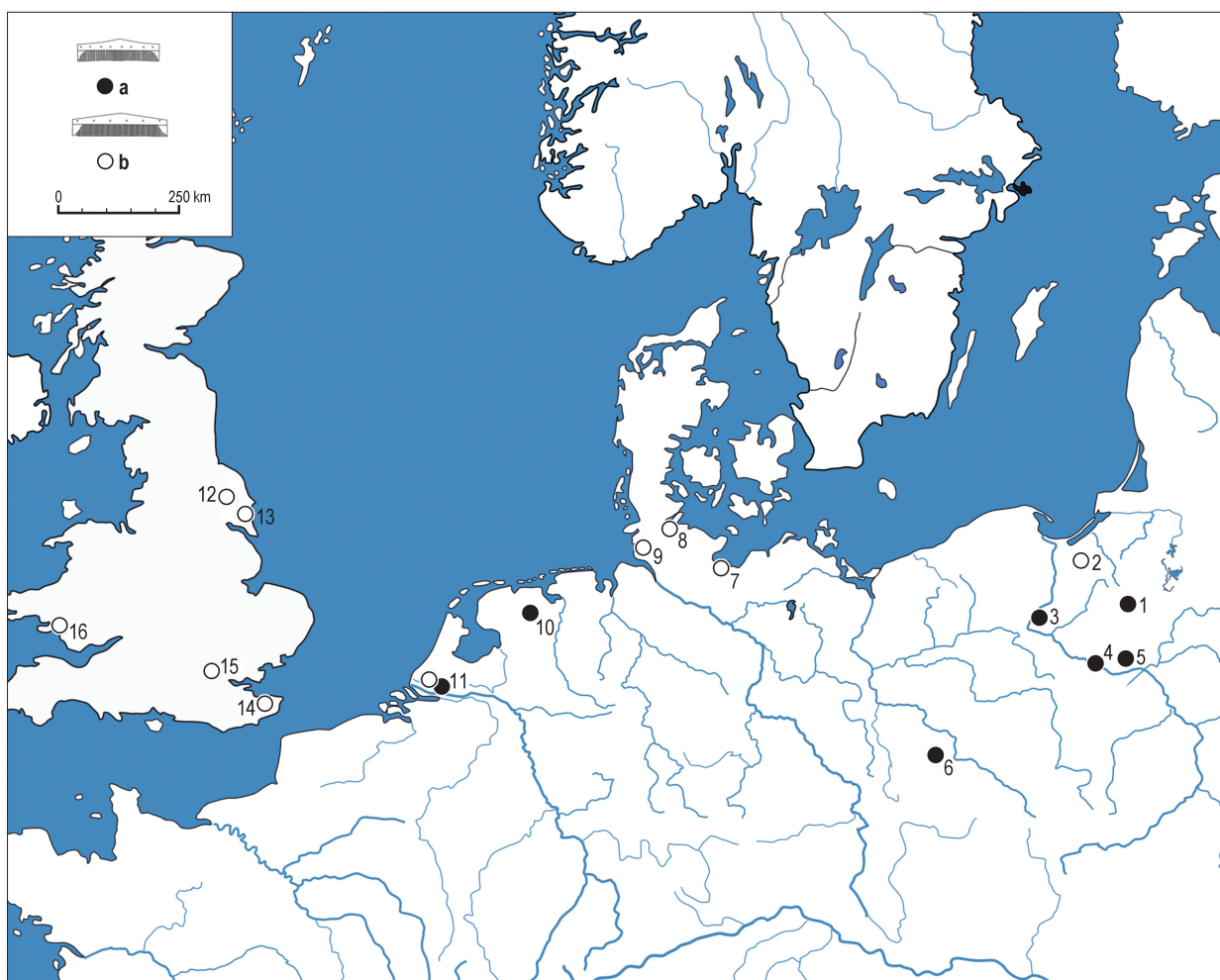
Nie ma większych wątpliwości, że grzebienie typu III należy wywodzić z okazów o pięciobocznych okładzinach, będących wariacją egzemplarzy z okładzinami trójkątnymi. Formy tego typu sporadycznie spotykane są w materiałach z naddunajskich i nadreńskich cmentarzysk z okresu wędrówek ludów. Popularność zyskały we Fryzji począwszy od VII stulecia, skąd rozprzestrzeniły się w Wielkiej Brytanii. Od VIII wieku w północnej Fryzji wytwarzano grzebienie odm. 3, które stamtąd dotarły do Haithabu. Są to wystarczające przesłanki pozwalające

założyć, że właśnie obszarom fryzjskim zawdzięczamy popularność i rozprzestrzenienie się tej formy grzebieni¹⁷.

Jak w kontekście powyższych rozważań można postrzegać grzebienie z Pasymia?

Najbliższym ośrodkiem, w którym odnotowano grzebienie tego typu, jest Janów Pomorski. Upatrywanie powodów pojawienia się okazu w południowej części Mazur

¹⁷ Eugeniusz Cnotliwy (2013, s. 62–63) nie widział prototypów grzebieni typu III, odm. 3 w grzebiach fryzjskich i sądził, że rozwinęły się niezależnie w strefie bałtyckiej.

Ryc. 6. Rozprzestrzenienie grzebieni grupy Ib, typu III, odm. 2 (a) i odm. 3 (b). 1 – Pasym, pow. szczycieński, 2 – Janów Pomorski, pow. elbląski, 3 – Kałdus, pow. chełmiński, 4 – Miszewko Strzałkowskie pow. plocki, 5 – Wyszogród, pow. plocki, 6 – Żukowice, pow. glogowski, 7 – Groß Strömkendorf, Mecklenburg-Vorpommern, 8 – Haithabu, Schleswig-Holstein, 9 – Wurt Elisenhof, Schleswig-Holstein, 10 – Dorkwerd, Groningen, 11 – Dorestad, Utrecht, 12 – York, Yorkshire and the Humber, 13 – Beverley, Yorkshire and the Humber, 14 – Canterbury, Kent, 15 – London, County of London, 16 – Gower, South Wales. Oprac.: S. Wadyl

Fig. 6. Distribution of combs group Ib, type III, var. 2 (a) and var. 3 (b). 1 – Pasym, Szczycno County, 2 – Janów Pomorski, Elbląg County, 3 – Kałdus Chelmino County, 4 – Miszewko Strzałkowskie, Plock County, 5 – Wyszogród, Plock County, 6 – Żukowice, Głogów County, 7 – Groß Strömkendorf, Mecklenburg-Vorpommern, 8 – Haithabu, Schleswig-Holstein, 9 – Wurt Elisenhof, Schleswig-Holstein, 10 – Dorkwerd, Groningen, 11 – Dorestad, Utrecht, 12 – York, Yorkshire and the Humber, 13 – Beverley, Yorkshire and the Humber, 14 – Canterbury Kent, 15 – London County of London, 16 – Gower, South Wales. Graphic design: S. Wadyl

w kontaktach z tym ośrodkiem jest niezwykle kuszące¹⁸, jednak wszystkie okazy z Janowa Pomorskiego reprezentują odm. 3. Egzemplarze najbardziej zbliżone pod względem uformowania okładzin bocznych pochodzą z wczesnosłowiańskich stanowisk z Żukowic, pow. głogowski (M. Parczewski 1989, tabl. XV:10), Miszewka Strzałkowskiego i Wyszogrodu, pow. plocki (M. Dulnicz, W. A. Moszczyński 1998, ryc. 92:1.2) oraz Kałdusa, pow. chełmiński (M. Weinkauff 2013, ryc. 2:1). Ich długość mieści się w przedziale 14–18,6 cm. Przywołane analogie formalne różnią się jednak całkowicie programem ornamentacyjnym. Okaz z Żukowic jest dekorowany wątkiem oczek tworzących linię falistą. Grzebień z Miszewka Strzałkowskiego ozdobiono kratownicą powstałą z przecinających się linii ukośnych; pokrywa ona całą płaszczyznę okładziny poza samymi krawędziami i częścią środkową, gdzie naniesiono krzyżujące się pojedyncze ukośne linie, w kształcie litery X. Okaz z Wyszogrodu ma ornament w postaci krótkich krzyżujących się linii umieszczonych zarówno wzdłuż podstawy, jak i grzbietu okładzin; same krawędzie zdobią pionowe nacięcia. Z kolei grzebień z Kałdusa po bokach okładzin pokryty jest niezbyt gęstą kratką, a w części centralnej ma podwójny rząd oczek.

Egzemplarz z Pasymia ma znacznie więcej wspólnych cech z grzebieniami odm. 3., zwłaszcza w zakresie ornamentyki – wielokrotne linie umieszczane wzdłuż podstawy i grzbietu¹⁹ (E. Cnotliwy 2013, ryc. 25:1, 29:1; W. D. Tempel 1969, tabl. 26:150.151), pionowe linie zarówno rozgraniczające poszczególne strefy zdobnicze, jak i umieszczane na skraju okładzin (W. D. Tempel 1979, ryc. 2:2), ornament w formie pionowych żłobków nanoszony na skrajne płytki zębate (E. Cnotliwy 2013, ryc. 29:1), a także liniowe układy oczek (E. Cnotliwy 2013, ryc. 29:1; W. D. Tempel 1969, tabl. 26:150). Mimo faktu, że grzebień z Pasymia nie ma bliskich analogii, to wykazuje największe podobieństwo do niektórych grzebieni z Fryzji, Janowa Pomorskiego, Haithabu (pod względem ornamentyki) oraz do grzebieni z Żukowic, Miszewka Strzałkowskiego, Wyszogrodu i Kałdusa (pod względem formy).

Powyższe rozważania mają istotne znaczenie również dla określenia ram chronologicznych okazu z Pasymia.

¹⁸ Na marginesie należy dodać, że grzebień tego typu nie są znane ze stanowisk ani grupy olsztyńskiej ani grupy elbląskiej z okresu wędrówek ludów.

¹⁹ Warto odnotować, że sam motyw przypominający obramowanie jest najbardziej typowym dla grzebieni z łukowatymi okładzinami z okresu wędrówek ludów. Występują licznie na obszarach naddunajskich i nadreńskich (zob. np. M. Nagy 2012, ryc. 8:1, 10:1; P. Paulsen 1967, tabl. 3:8; W. Sage 1984, tabl. 34:30, 35:10.23, 39:18, 40:18, 96:9; U. Koch 1990, tabl. 31:12), w południowej Skandynawii (zob. np. W. Holmqvist, B. Arrhenius 1964, tabl. 49; B. Nerman 1935, tabl. 52:545; 1969, tabl. 37:396.397, 38:402–408, 39:411, 414–416, 40:417–419, 121:1071–1075, 122:1076.1077), jak też na Pojezierzu Mazurskim, na stanowiskach grupy olsztyńskiej (K. Niemczak 2011, tabl. II:6, III:8.9, VI:19, XII:26, XIII:28–30, XV:34).

Grzebień odm. 2. datowane są na VII–VIII wiek²⁰, natomiast odm. 3. zazwyczaj na VIII–IX wiek²¹. Najbezpieczniej zatem będzie umieścić omawiany grzebień w VIII stuleciu, choć nie można wykluczyć nieco starszej metryki.

Grzebień grupy Ib, typu VII, odm. 2, war. e²² (Ryc. 1:a)

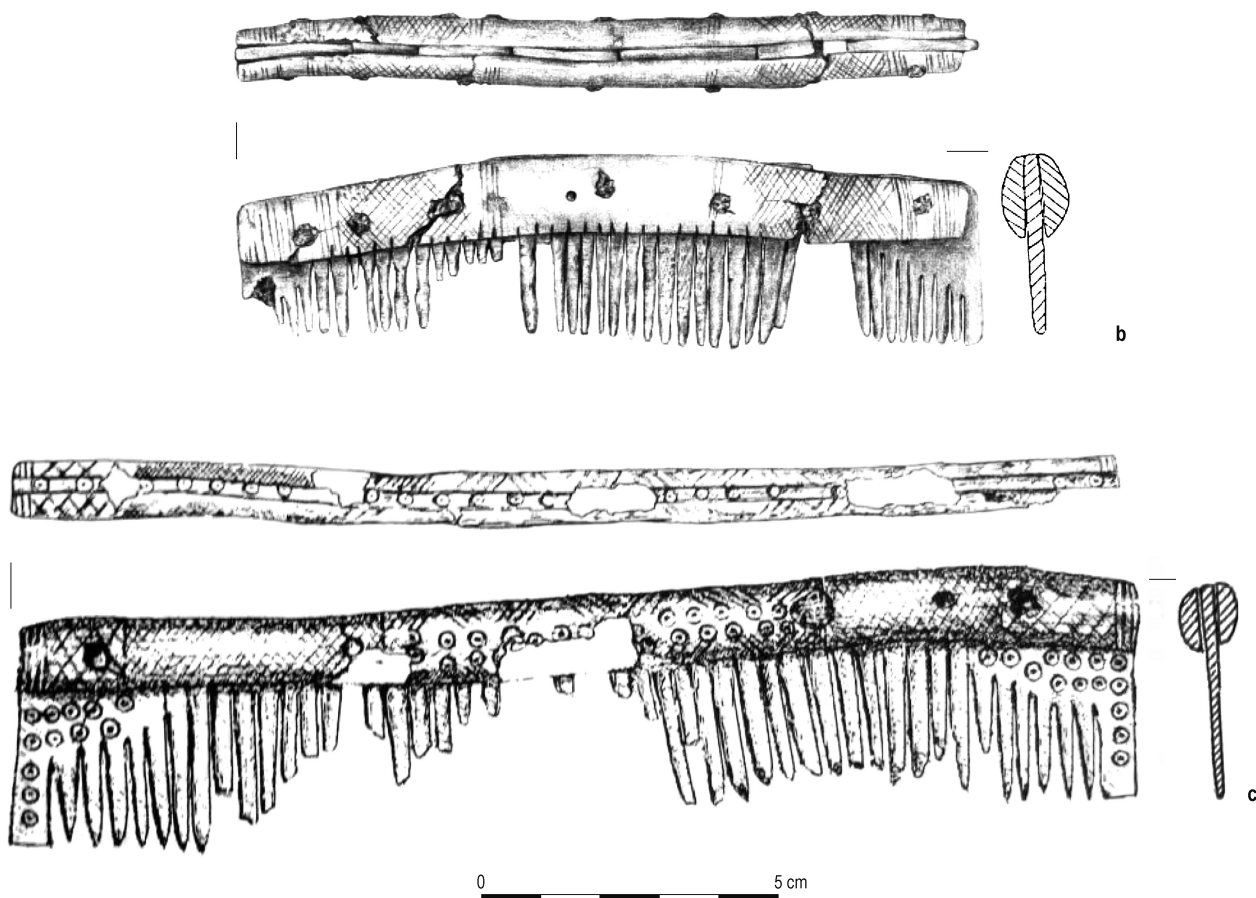
Grzebień war. e to okazy z wąskimi łukowatymi okładzinami o łukowato wciętych podstawach. Zasadniczo grzebień tego wariantu są typowe dla obszarów fryzjskich, gdzie występują w wersjach o bardziej lub mniej podniesionym łuku okładzin (A. Roes 1963, tabl. XVIII:2, XIX:5, XXI:1.5.6, XXII:1.3–6, XXIII:4–6, XXVII:1.2). Grzebień z Pasymia cechuje nieznaczne zakrzywienie łuku okładzin i niewielkie zawężenie przy ich końcach. Najbliższe analogie znane są z północnofryzjskiego Wurt Elisenhof, Kr. Nordfriesland (W. D. Tempel 1979, ryc. 3:10–12), a także z zachodniej Fryzji (W. Prummel, H. Halici, A. Verbaas 2011, ryc. 8; E. Knol 1993, ryc. 72:2; M. Miedema 1983, ryc. 173:1). Okazy z Wurt Elisenhof są datowane na VIII wiek (W. D. Tempel 1979, s. 167), pozostałe zabytki fryzjskie mieszczą się w VII–VIII wieku. Dwa egzemplarze bardzo bliskie grzebieniowi z Pasymia znane są też z ziem polskich. Pierwszy z nich, z Kałdusa (Ryc. 7:a), jest bliźniaczo podobny zarówno pod względem formy (identycznie lekko łukowate okładziny), jak i ornamentyki (jedyna różnica to brak zdobienia w centralnej części okładzin); jest o 17 mm krótszy od egzemplarza z Pasymia (M. Weinkauff 2013, s. 157–158, przyp. 5, ryc. 2:b). Drugi pochodzi z grobu końskiego z cmentarzyska w Tumianach (Ryc. 7:b), oddalonego o kilkanaście kilometrów od Pasymia. Grzebień ten jest uszkodzony i nie ma pewności, czy miał łukowate okładziny²³. Jest on wyraźnie dłuższy – mierzy 215 mm – natomiast program ornamentacyjny jest bardzo bliski grzebieniowi z Pasymia. Przestrzeń między pasmami tzw. zębów w centralnej strefie okładzin ozdobiono dodatkowo motywem oczek, ten sam wątek umieszczono dodatkowo na skrajnych płytkach zębatych. Zabytek z Kałdusa pochodzi z obiektu datowanego metodą radiowęglową na lata

²⁰ Okaz z Żukowic datowany jest na VII – 1. poł. VIII wieku (M. Parczewski 1989, s. 42, 44–47). Zabytki z Miszewka Strzałkowskiego i Wyszogrodu są datowane na VII – 1. poł. VIII wieku (M. Dulnicz, W. A. Moszczyński 1998, s. 136, przyp. 3). Grzebień z Kałdusa datowany jest metodą radiowęglową (z prawdopodobieństwem 68,2%) na lata 710–870 (M. Weinkauff 2011, s. 399, tab. 69).

²¹ Egzemplarze z północnej Fryzji i prawdopodobnie z Haithabu należy datować na VIII wiek (W. D. Tempel 1979, s. 168–169), zaś okazy z Janowa Pomorskiego 2. poł. VIII i IX wiek (E. Cnotliwy 2013, s. 61; por. S. Brather, M. F. Jagodziński 2012, s. 174–175, 358).

²² E. Cnotliwy 1973, s. 93, ryc. 29 – tu błędnie jako war. c.

²³ Na rysunkowej rekonstrukcji przedstawiony został jako okaz o prostej podstawie okładziny (T. Baranowski 1996, ryc. 14:j), jednak złamanie oraz czytelne odchylenie skrajnej płytki zębatej wskazuje, że prawdopodobnie miał wcięcie u podstawy.

Ryc. 7. Analogie do grzebienia grupy Ib, typu VII, odmiany 2, wariantu e: a – Kałdus, pow. chełmiński, b – Tumiany, pow. olsztyński.

Wg: M. Weinkauff 2013 (b), T. Baranowski 1996 (c)

Fig. 7. Parallels to a comb group Ib, type VII, var. 2e: a – Kałdus, Chełmno County, b – Tumiany, Olsztyn County.

After: M. Weinkauff 2013 (b), T. Baranowski 1996 (c)

685–775, przy prawdopodobieństwie 68,2% (M. Weinkauff 2011, s. 399, tab. 69), zaś okaz z Tumian – na podstawie współwystępujących zabytków – ogólnie na fazy E2–E3 (T. Baranowski 1996, s. 82–83). Grzebień z Tumian różni się wyraźnie od innych znanych grzebieni grupy olsztyńskiej. W świetle współczesnej wiedzy należy go datować raczej na fazę E3, prawdopodobnie na jej schyłkowy odcinek, co w latach kalendarzowych można zawęzić do 2. poł. VII stulecia.

Wydaje się, że genezy grzebieni typu VII, odm. 2, war. e należy się doszukiwać we Fryzji, a ich pojawienie się na obszarach wczesnosłowiańskich, jak i na stanowiskach grupy olsztyńskiej ze schyłku okresu wędrówek ludów, jest wynikiem kontaktów społeczności zamieszkujących ziemie polskie z tymi obszarami (Ryc. 8). Ostatecznie za najbardziej prawdopodobne należy uznać datowanie grzebienia z Pasymia na ostatnie dekady VII i VIII wiek.

Grzebień grupy Ib, typu VII, odm. 2, war. c (Ryc. 1:c)

Grzebień war. c to relatywnie długie okazy z dość szerokimi łukowatymi okładzinami o prostych podstawach. Jest to jedna z bardziej popularnych form z VIII–

IX wieku w całej strefie bałtyckiej. Została wyróżniona jako odrębny typ w opracowaniach zabytków z Haitabu i Birki (W. D. Tempel 1969, tabl. 33; K. Ambrosiani 1981, s. 18–19, ryc. 4). Dawniej sądzono, że wszystkie grzebienie tego wariantu wywodzą się ze strefy fryzjskiej (np. H. Arbmman 1937, s. 238; K. A. Wilde 1939, s. 76; H. Jankuhn 1943, s. 150–154; E. Cnotliwy 1973, s. 102–103), jednak ostatnio podkreśla się, że produkowano je również w Skandynawii (W. D. Tempel 1972, s. 57; K. Ambrosiani 1981, s. 34; J. Callmer 1998, s. 475–477; E. Cnotliwy 2013, s. 66). Stylistyka niektórych z nich (np. E. Cnotliwy 2013, ryc. 37), ze zdobnictwem ograniczającym się do obramowania podwójną linią i pasma oczek, wyraźnie wskazuje na to, że jej korzeni doszukiwać się trzeba w ornamentyce grzebieni z VI–VII wieku, licznie notowanych w południowej Skandynawii, na obszarach nadreńskich, na Pojezierzu Mazurskim, na stanowiskach grupy olsztyńskiej²⁴, a także w na Wysoczyźnie Elbląskiej,

²⁴ Odkryto je na nekropolach w Kielarach (dawn. Kellaren, Kr. Allenstein) i Tumianach (dawn. Daumen, Kr. Allenstein) w pow. olsztyńskim (F. Jakobsen 2009, odpowiednio tabl. 175:1 i 220:i.k oraz 30:2), w Pieckach, pow. mrągowski (M. Rudnicki 2004, tabl. 1:8) oraz w Miętlich (dawn. Mingfen, Kr. Ortelsburg) i w Leleszkach (dawn.

Ryc. 8. Rozprzestrzenienie grzebieni grupy Ib, typu VII, odmiany 2, wariantu e. 1 – Pasy m pow. szczycieński, 2 – Tumiany, pow. olsztyński, 3 – Kałdus, pow. chełmiński, 4 – Elisenhof, Schleswig-Holstein, 5 – Dorkwerd, Groningen, 6 – Wijnaldum-Tjitsma, Friesland, 7 – Dorestad, Utrecht. Oprac.: S. Wadył

Fig. 8. Distribution of combs group Ib, type VII, var. 2e. 1 – Pasy m Szczytno County, 2 – Tumiany, Olsztyn County, 3 – Kałdus, Chełmno County, 4 – Elisenhof, Schleswig-Holstein, 5 – Dorkwerd, Groningen, 6 – Wijnaldum-Tjitsma, Friesland, 7 – Dorestad, Utrecht. Oprac.: S. Wadył

na stanowiskach grupy elbląskiej²⁵. Omawiany zabytek z Pasymia²⁶ nie ma bliskich analogii, chociaż poszczególne wątki zdobnicze są dość popularne. O ile podwójne obramowanie jest dość standardowe, to pojedyncza linia, jak w przypadku grzebienia z Pasymia, jest spotykana wyjątkowo. Pasma współśrodkowych kółek umieszczono np. na grzebieniu z Janowa Pomorskiego (E. Cnotliwy 2013, ryc. 37), w tym przypadku zajmowało jednak niemal całą długość okładzin. Umieszczone w strefach bocznych podwójne ukośne linie tworzące literę X mają

analogie w materiałach z Żukowic (M. Parczewski 1989, tabl. XV:10) i Janowa Pomorskiego²⁷ (E. Cnotliwy 2013, ryc. 10:7); na tym drugim stanowisku znajdują swoje odpowiedniki także ukośne nacięcia na grzbiecie grzebienia z Pasymia (por. E. Cnotliwy 2013, ryc. 15:5). W związku z brakiem analogicznych grzebieni zarówno w kontekstach późnowędrówkowych, jak i ze starszych faz wczesnego średniowiecza, datowanie można oprzeć na podobieństwach wątków dekoracyjnych znanych z grzebieni z Janowa Pomorskiego. Chronologia tych grzebieni jest ramowo umieszczana w ostatnich dekadach VIII i w IX wieku (E. Cnotliwy 2013, s. 64, 110; por. M. F. Jagodziński 2017, s. 104–106, tab. II). Obiekt, z którego pochodzi grzebień z Pasymia, jest datowany radiowęglowo²⁸ na lata

Lehlesken, Kr. Ortelsburg), pow. szczycieński (W. Kulakov 1989, odpowiednio ryc. 15:3 i 21:1).

²⁵ Dwa grzebienie tego rodzaju odkryto w Nowince, pow. elbląski (B. Kontny, J. Okulicz-Kozaryn, M. Pietrzak 2011, s. 109–110, tabl. LIV:5, LXI:26).

²⁶ E. Cnotliwy 1973, s. 93, ryc. 29 – tu błędnie jako war. b.

²⁷ Tam motyw umieszczono w centralnej części okładziny.

²⁸ Analizę wykonał prof. dr hab. inż. Marek Krąpiec z Akademii Górniczo-Hutniczej w Krakowie.

772–997, przy prawdopodobieństwie 95,4%. W związku z tym najbardziej wiarygodne jest datowanie zabytku na ostatnią ćwierć VIII i IX wiek.

Wnioski

Odkryte w Pasymiu grzebienie są niezwykle cennym źródłem, zwłaszcza w kontekście ustaleń chronologicznych. W świetle przeprowadzonej analizy wykazano, że zabytki te należy datować na ostatnie dekady VII – początek IX wieku, przy czym najbardziej prawdopodobna jest środkowa część tego odcinka²⁹. Stanowią tym samym istotne dowody na funkcjonowanie grodu w VIII wieku.

W literaturze naukowej panuje pogląd, że dostępność surowca kościanego i rogowego i stosunkowa łatwość jego obróbki powodowała, że w różnych okresach pra- i protohistorycznych wiele przedmiotów (zwłaszcza narzędzi) mogło być wykonywanych we własnym zakresie i na własne potrzeby. Pewne wyroby, jak np. grzebienie, wymagały jednak szczególnych umiejętności, zaś ich produkcja w przydomowych warunkach nie była możliwa. Wczesnośredniowieczne grzebienie, a na pewno zdecydowana ich większość, były niewątpliwie wytwarzane przez wyspecjalizowanych rzemieślników (zob. E. Cnotliwy 1993, s. 337). Z grodziska w Pasymiu pochodzą dość liczne ślady obróbki kości i poroża, nie natrafiono jednak

na żadne półprodukty ani odpadki produkcyjne związane z wytwarzaniem grzebieni. Wydaje się, że możliwość istnienia tu pracowni grzebieniarskiej należy wykluczyć. Biorąc pod uwagę powszechne niemal poglądy o charakterze tego rodzaju wytwórczości, opierające się na działalności wędrownych rzemieślników (K. Ambrosiani 1981, s. 40–54; E. Cnotliwy 2013, s. 110), przyjąć należy, że do Pasymia docierał taki właśnie specjalista.

Nie ma wątpliwości, że grzebienie typu III (odm. 2. i 3.) i typu VII (odm. 2, war. c i e) wywodzą się z terenów fryzyjskich. Koncepcja, zgodnie z którą omówione grzebienie z Pasymia wykonano na tych obszarach, nie ma dobrego uzasadnienia. Grzebienie z Pasymia wykazują największe podobieństwo do zabytków z niektórych stanowisk wczesnosłowiańskich z Niżu Polskiego (Żukowice, Kałdus, Miszewko Strzałkowskie i Wysogród) oraz Janowa Pomorskiego i pojedynczego znaleziska z Tumian. Biorąc pod uwagę wyraźne podobieństwo tych grzebieni (przy niewielkiej liczbie znalezisk poszczególnych odmian) można zaproponować dość śmiałą hipotezę, że część z nich mogła być dziełem tego samego wędrownego rzemieślnika³⁰.

Dr Sławomir Wadył
Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego
Krakowskie Przedmieście 26/28
PL 00-927 Warszawa
slawomirwadyl@wp.pl

²⁹ Analiza porównawcza z zabytkami późnowędrówkowymi znanymi ze stanowisk grupy olsztyńskiej wykazała istotne odmienności zarówno pod względem uformowania i przekrojów okładzin, jak i ornamentyki. Wyjątkiem jest opisywany grzebień z grobu końskiego z Tumian.

³⁰ Badania zostały sfinansowane ze środków Narodowego Centrum Nauki (DEC-2015/16/S/HS3/00533).

BIBLIOGRAFIA

Archiwalia

Jakobson, *Spuścizna*
kartoteka Feliksa Jakobsona przechowywana w Latvijas Nacionālis vēstures muzejs, Ryga.

Literatura

Ambrosiani, K.
1981 *Viking age combs, comb making and comb makers in the light of finds from Birka and Ribe*, Stockholm Studies in Archaeology, Stockholm.

Arbman, H.
1937 *Schweden und das karolingische Reich*, Stockholm.

Ashby, S.
2010 *A Typological Guide for the Spot-Identification of Medi-*

eval Bone/Antler Combs from the British Isles and Northern Europe, unpublished datasheet of the ICAZ Worked Bone Research Group (<http://www.wbrg.net>).

2011 *An Atlas of Medieval Combs from Northern Europe*, „Internet Archaeology” 30 (<https://doi.org/10.11141/ia.30>).

Baranowski, T.
1996 *Pochówki koni z Tumian, w woj. olsztyńskim*, APolski, XLI/1–2, s. 65–130.

Bíró, M.
2002 *Combs and comb-making in Roman Pannonia: ethnical and historical aspects*, [w:] J. Tejral (red.), *Probleme der frühen Merowingerzeit im Mitteldonaureaum. Materialien des XI. Internationalen Symposiums “Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im nördlichen Mitteldonaureaum”*, Kravsko vom 16.–19. November 1998, Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 19, Brno, s. 31–71.

- Boenigk, H.
1880 *Der runde Berg bei Passenheim, Prussia* 6, s. 107–110.
- Brather, S., Jagodziński, M. F.
2012 *Der wikingerzeitliche Seehandelsplatz von Janów (Truso). Geophysikalische, archäopedologische und archäologische Untersuchungen 2004–2008*, „Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters” Beiheft 24, Bonn.
- Bujack, G.
1881 *Der runde Berg bei Passenheim, Prussia* 7, s. 107–110.
1888 *Der Kuglacker Schlossberg und andere Wallberge, Prussia* 13, s. 89–93.
- Callmer, J.
1998 *Archaeological Sources for the Presence of Frisian Agents of Trade in Northern Europe ca AD 700–900*, [w:] A. Wesse (red.), *Studien zur Archäologie des Ostseeraums. Von der Eisenzeit zum Mittelalter. Festschrift M. Müller-Wille*, Neumünster, s. 469–481.
- Chmielowska, A.
1971 *Grzebieńie starożytne i średniowieczne z ziem polskich*, *Acta Archaeologica Lodziensia* 20, Łódź.
- Cnotliwy, E.
1973 *Rzemiosło rogownicze na Pomorzu wczesnośredniowiecznym*, Wrocław.
1993 *Uwagi o rzemiosle rogowniczym w strefie nadbałtyckiej w VII–XII wieku*, *APolski* XXXVIII/2, s. 337–369.
1998 *Grzebieńie w kulturze wczesnosłowiańskiej na terenie południowej i środkowej Polski*, [w:] H. Kóčka-Krenz, W. Łosiński (red.), *Kraje słowiańskie w wiekach średnich. Profanum i sacrum*, Poznań, s. 366–379.
2013 *Przedmioty z poroża i kości z Janowa Pomorskiego*, *Studia nad Truso* II, Elbląg.
- Dulinicz, M., Moszczyński, W. A.
1998 *Wczesnośredniowieczne osady w Miszewku Strzałkowskim i Wykowie*, [w:] M. Dulinicz (red.), *Osadnictwo pradziejowe i wczesnośredniowieczne w dorzeczu Słupianki pod Płockiem*, *Archeologia Mazowska i Podlasia. Studia i Materiały* I, Warszawa, s. 109–145.
- Holmqvist, W., Arrhenius, B.
1964 *Excavations at Helgö II. Report for 1957–1959*, Stockholm.
- Jagodziński, M. F.
2017 *Janów Pomorski/Truso. Struktura i zabudowa strefy portowej. Wyniki badań archeologicznych w latach 1982–1991*, *Studia nad Truso* III/1, Elbląg.
- Jakobson, F.
2009 *Die Brandgräberfelder von Daumen und Kellaren im Kreise Allenstein, Ostpreussen*, Daumen und Kellaren – Tumiany i Kielary 1 (red. A. Bitner-Wróblewska, C. von Carnap-Bornheim, V. Hilberg, W. Nowakowski), *Schriften des Archäologischen Landesmuseums* 9/1, Neumünster.
- Jankuhn, H.
1943 *Die ausgrabungen in Haithabu (1937–1939)*, Berlin.
- Knol, E.
1993 *De noordnederlandse kustlanden in de vroege middeleeuwen*, Amsterdam.
- Koch, U.
1990 *Das fränkische Gräberfeld von Klepsau im Hohenlohekreis*, *Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg* 38, Stuttgart.
- Kontny, B., Okulicz-Kozaryn, J., Pietrzak, M.
2011 *Nowinka Site 1. The cemetery from the Late Migration Period in the northern Poland*, Gdańsk-Warszawa.
- Kontny, B., Szymański, P.
2015 *Bałtyjska zapinka z początku późnego okresu wędrówek ludów z Pucka*, [w:] B. Kontny (red.), *Ubi tribus faucibus fluenta Vistulae fluminis ebibuntur. Jerzy Okulicz-Kozaryn in memoriam*, *ŚWIATOWIT Suppl. Series B: Barbaricum* 11, Warszawa, s. 333–350.
- Kulakov, V. I. (Кулаков, В. И.)
1989 *Mogil'niki zapadnoy časti Mazurskogo Poozër'â konca V – načala VI v.v. (po materialam raskopok 1878–1938 g.g.)*, *Barbaricum* [1], Warszawa, s. 148–275.
- MacGregor, A.
1980 *Skeletal materials: their structure, technology and utilisation c. A.D. 400–1200*, mps dysertacji doktorskiej, Durham University (<http://etheses.dur.ac.uk/7611/>; dostęp 10.03.2018).
- Miedema, M.
1983 *Vijftientig eeuwen bewoning in het terpenland ten noordwesten van Groningen*, tom II: *Afbeeldingen*, Amsterdam.
- Nagy, M.
2005 *Szentes-Gyógyszertár (Kossuth tér — Petőfi utca) (Kom. Csonográd)* [w:] I. Bóna, T. Vida, É. Garam (red.), *Gepidische Gräberfelder im Theissgebiet II*, *Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae* 2: *Monumenta Gepidica*, Budapest, s. 117–119, tabl. 35–36, 91.
2012 *Langobard sírok Budapest-Óbuda/Aquincumból*, [w:] T. Vida (red.), *Thesaurus Avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére*, Budapest, s. 141–174.
- Nerman, B.
1935 *Die Völkerwanderungszeit Gotland*, *Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Monografiserien* 21, Stockholm.
1969 *Die Vendelzeit Gotlands II*, Stockholm.

- Niemczak, K.
2011 *Grzebień w grupie olsztyńskiej*, mps pracy licencjackiej w archiwum Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego.
- Odoj, R.
1968 *Wyniki badań grodziska z VI–VIII w. n.e. w Pasymiu, pow. Szczytno, a problemy kultury mazurskiej*, RO VII, s. 113–147.
- Parczewski, M.
1989 *Żukowice pod Głogowem w zaraniu średniowiecza*, Głogowskie Zeszyty Naukowe 2, Głogów.
- Paulsen, P.
1967 *Alamanische Adelsgräber von Niederstotzingen (Kreis Heidenheim)*, Veröffentlichungen des Staatlichen Amtes für Denkmalpflege Stuttgart, A: Vor- und Frühgeschichte 12/1, Stuttgart.
- Prummel, W., Halici, H., Verbaas, A.
2011 *The bone and antler tools from the Wijnaldum-Tjitsma terp*, „Journal of Archaeology in the Low Countries” 3/1–2, s. 65–106.
- Riddler, I. D.
1991 *Two Late Saxon Combs from Longmarket*, „Canterbury’s Archaeology 1989–1990”, s. 53–54.
- Rijkelijkhuizen, M.
2011 *Dutch medieval bone and antler combs*, [w:] J. Baron, B. Kufel-Diakowska (red.), *Written in Bones. Studies on technological and social contexts of past faunal skeletal remains*, Wrocław, s. 197–206.
- Roes, A.
1963 *Bone and Antler Objects from the Frisian Terp-Mounds*, Haarlem.
- Rudnicki, M.
2004 *Grób grupy olsztyńskiej z miejscowości Piecki, woj. warmińsko-mazurskie*, ŚWIATOWIT Suppl. Series B: Barbaricum 7, Warszawa, s. 265–273.
- Sage, W.
1984 *Das Reihengräberfeld von Altenerding in Oberbayern*, tom 1/1–2: *Katalog der anthropologischen und archäologischen Funde und Befunde*, Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit A/14,12, Berlin.
- Szymański, W.
1969 *Badania na stanowiskach Grodnia 1 i 2 oraz Cieślin w powiecie sierpeckim w latach 1961, 1962 i 1964*, Spr Arch. XX, s. 319–330.
1970 *Osady z początków wczesnego średniowiecza na stanowiskach Grodnia 2 i Cieślin 1 w powiecie sierpeckim*, Spr Arch. XXII, s. 409–444.
- Tempel, W. D.
1969 *Die Dreilagenkämme aus Haithabu: Studien zu den Kämmen der Wikingerzeit im Nordseeküstengebiet und Skandinavien*, mps dysertacji doktorskiej w Uniwersytecie w Getyndze (kopia w Museum für Archäologie, Schloß Gottorf w Szlezwiku).
1972 *Unterschiede zwischen den Formen der Dreilagenkämme in Skandinavien und auf den Friesischen Werten vom 8. bis 10. Jahrhundert*, „Archäologisches Korrespondenzblatt” 2/1, s. 57–59.
1979 *Die Kämme aus der frühgeschichtlichen Wurt Elisenhof*, Studien zur Küstenarchäologie Schleswig-Holsteins A: Elisenhof. Die Ergebnisse der Ausgrabung der frühgeschichtlichen Marschensiedlung beim Elisenhof in Eiderstedt 1957/58 und 1961/64, tom 3, Frankfurt am Main-Bern-Las Vegas, s. 151–174.
- Thomas, S.
1960 *Studien zu den germanischen Kämmen der römischen Kaiserzeit*, AFB 8, s. 54–215.
- Török, Gy.
1936 *Das germanische Gräberfeld von Kiszombor und unsere Denkmäler der Völkerwanderungszeit*, „Dolgozatok a Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből” 12, s. 155–177, tabl. XLIV–LXVI.
- Wadył, S.
2016 *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na grodzisku zwanym „Okrągła Góra” w Pasymiu, pow. Szczytno, stan. 1 w roku 2016*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 2(292), s. 379–383.
2017 *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na grodzisku zwanym „Okrągła Góra” w Pasymiu, pow. Szczytno, stan. 1 w roku 2017*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 4(298), s. 717–724.
- Weinkauf, M.
2011 *Ceramika naczyniowa jako źródło poznania procesów osadniczych w strefie chełmińsko-dobrzyńskiej w początku wczesnego średniowiecza (VII–IX wiek)*, mps dysertacji doktorskiej w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu.
2013 *Źródła nieceramiczne z początku wczesnego średniowiecza ze strefy chełmińsko-dobrzyńskiej*, Acta Universitatis Nicolai Copernici. Archeologia XXXIII, Toruń, s. 153–182.
- Wilde, K. A.
1939 *Die Bedeutung der Grabung Wollin 1934*, Greifswald.
- Zeman, T.
2001 *Germánská kostěná a parohová industrie doby římské ve středoevropském barbariku*, „Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity” M 6, s. 107–147.

SUMMARY

Combs from the older phases of the Early Middle Ages are quite special finds. They are particular for their individual character, which makes them difficult to classify. During the excavation of the stronghold in Pasy, Szczytno County in NE Poland, several extremely interesting combs were discovered.

The collection consists of five combs, one tooth-plate and a single tooth. Two are complete (one showed slight losses in the tooth-plate); one is almost complete (missing parts near the edges of the side-plates and the outermost tooth-plates); two more are preserved in small fragments. All specimens belong to group IB, which comprises one-sided, three-layered combs. They differ in the forms of their side-plates. One of the combs is classified as type III (Fig. 2:b), next one as type VII, variant 2, variation e (Fig. 2:a), another as type VII, variant 2, variation c (Fig. 2:c); the two remaining are only broadly categorized as type VII (Fig. 2:d,e) due to their fragmentary state of preservation.

The combs and their fragments discovered in Pasy are an extremely valuable source, especially with regards to establishing the chronology. Following the analysis presented in the article, it was shown that these artefacts should be dated from the last decades of the 7th century AD to the beginning of the 9th century AD, although the middle part of this range is the most probable. Thus, they constitute important evidence of the occupation of the site in the 8th century.

Numerous traces of bone and antler processing were discovered at the stronghold in Pasy; it seems that the inhabitants might have produced simpler tools on their own and for their own needs. However, no semi-products or waste left by comb manufacture were found, therefore, the existence of a local comb making workshop should be excluded.

The vast majority of the early medieval combs were produced by specialized craftsmen. Considering the almost universal views on the nature of the early comb making, which was the domain of traveling artisans, it cannot be ruled out that Pasy was visited at certain times by such a specialist, who manufactured his products on site.

It is highly probable that combs type III (variants 2 and 3) as well as type VII (variants 2, variations c and e) originated in the Frisian territory. The concept linking the provenance of specific specimens to these areas is attractive but unjustified. The combs from Pasy bear the greatest resemblance to the artefacts from some of the early Slavic sites from the Polish Lowlands (Żukowice, Kałdus, Miszewko Strzałkowskie and Wyszogród) and Janów Pomorski as well as to a single find from Tumiany. Taking into consideration the clear similarity of some exemplars (together with a small number of finds of particular variants), one can propose a rather bold hypothesis that some of them could have been the work of one traveling craftsman.

Translation: Kinga Brzezińska

WYKAZ SKRÓTÓW TYTUŁÓW CZASOPISM I WYDAWNICTW WIELOTOMOWYCH

ABBREVIATIONS OF PERIODICALS' AND SERIAL PUBLICATIONS' TITLES

AAC	– „Acta Archaeologica Carpathica”, Kraków
AAHung.	– „Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae”, Budapest
AFB	– „Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege”, Berlin (Stuttgart)
Amtl. Ber.	– „Amtlicher Bericht über die Verwaltung der naturgeschichtlichen, vorgeschichtlichen und volkskundlichen Sammlungen des Westpreußischen Provinzial-Museums für das Jahr...”, (później: „Amtlicher Bericht über die Verwaltung der naturhistorischen, archaeologischen und ethnologischen Sammlungen des Westpreußischen Provinzial-Museums für das Jahr...” oraz „Amtlicher Bericht über die Verwaltung der naturgeschichtlichen, vorgeschichtlichen und volkskundlichen Sammlungen des Westpreußischen Provinzial-Museums für das Jahr...”), Danzig
APolski	– „Archeologia Polski”, Warszawa
APS	– „Archeologia Polski Środkowoschodniej”, Lublin (wcześniej: Lublin-Chełm-Zamość)
AR	– „Archeologické rozhledy”, Praha
B.A.R. Int. Series	– British Archaeological Reports, International Series, Oxford
BerRGK	– „Bericht der Römisch-Germanischen Kommission”, Frankfurt a.M.-Berlin
BJahr.	– „Bonner Jahrbücher”, Köln/Bonn
BMJ	– „Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern”, Lübstorf (wcześniej: „Bodendenkmalpflege in Mecklenburg. Jahrbuch ...”, Schwerin/Rostock/Berlin)
CRFB	– Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum
FAP	– „Fontes Archaeologici Posnanienses” (wcześniej: „Fontes Praehistorici”), Poznań
Inf.Arch.	– „Informator Archeologiczny. Badania rok ...”, Warszawa
InvArch.	– „Inventaria Archaeologica, Pologne”, Warszawa-Łódź
JmV	– „Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte”, Halle/Saale
JRGZM	– „Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz”, Mainz
KHKM	– „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, Warszawa
KSIA	– Kratkie soobšeniâ Instituta arheologii Akademii nauk SSSR (Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР), Moskva
MIA	– Materialy i issledovaniâ po arheologii SSSR (Материалы и исследования по археологии СССР), Moskva
MatArch.	– „Materiały Archeologiczne”, Kraków
MS	– „Materiały Starożytne”, Warszawa
MSiW	– „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne”, Warszawa
MSROA	– „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego”, Rzeszów-Krosno-Sandomierz-Tarnów (-Przemysł/Tarnobrzeg)
MZP	– „Materiały Zachodniopomorskie”, Szczecin
PA	– „Památky archeologické” (wcześniej: „Památky archeologické a místopisné”), Praha
PArch.	– „Przegląd Archeologiczny”, Poznań
PMMAE	– „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna”, Łódź
PomAnt	– „Pomorania Antiqua”, Gdańsk
Prahistoria ziem polskich	– <i>Prahistoria ziem polskich</i> , tom I: <i>Paleolit i mezolit</i> (red. W. Chmielewski, W. Hensel), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975; tom II: <i>Neolit</i> (red. W. Hensel, T. Wiślański), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979; tom III: <i>Wczesna epoka brązu</i> (red. A. Gardawski, J. Kowalczyk), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1978; tom IV: <i>Od środkowej epoki brązu do środkowego okresu lateńskiego</i> (red. J. Dąbrowski, Z. Rajewski), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979; tom V: <i>Późny okres lateński i okres rzymski</i> (red. J. Wielowiejski), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1981
Prussia	– „Sitzungsberichte der Altertums-gesellschaft Prussia” (później: „Prussia. Zeitschrift für Heimatkunde”), Königsberg.
PZ	– „Praehistorische Zeitschrift”, Berlin-New York
RArch.	– „Recherches Archéologiques”, Kraków
RB	– „Rocznik Białostocki”, Białystok
RGA	– Reallexikon der Germanischen Altertumskunde: 1. ed.: J. Hoops (wyd.), tomy 1–4 (K. J. Trübner, Straßburg 1911–1919), 2. ed.: H. Jankuhn, H. Beck <i>et alii</i> (wyd.), tomy 1–35 (de Gruyter, Berlin-New York 1973–2007).
RO	– „Rocznik Olsztyński”, Olsztyn
RosArh.	– „Rossijskaâ arheologîâ” (Российская археология), Moskva
SJahr.	– „Saalburg Jahrbuch”, Berlin-New York
SlA	– „Slovenská archeológia”, Bratislava
SovArh.	– „Sovetskaâ arheologîâ” (Советская археология), Moskva
SprArch.	– „Sprawozdania Archeologiczne”, Kraków
SprPMA	– „Sprawozdania P.M.A.”, Warszawa
WA	– „Wiadomości Archeologiczne”, Warszawa
ZfE	– „Zeitschrift für Ethnologie”, Berlin
ZNUJ	– „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, Kraków
ZOW	– „Z otchłani wieków”, Warszawa

Sprzedaż / Retail:
Długa 52 (Arsenał), 00-241 Warszawa

Sprzedaż wysyłkowa / Mail order:
tel./phone: +48 22 5044 899
e-mail: wydawnictwapma@pma.pl

Państwowe Muzeum Archeologiczne. Warszawa 2018. Wydanie I. Nakład 350 egz.
Druk i oprawa: DRUKARNIA Janusz Bieszczad, ul. Moszczenicka 2, 03-660 Warszawa